

ет вірив в сили народу, в його перемогу, закликав піднятися, порвати кайдани і окропити землю кров'ю ворогів своїх.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болотін Ю.П. Лекції з історії педагогіки України / Ю.П. Болотін, М.М. Окса. – Мелітополь, 1998. – 254 с.
2. Елькін М.В. Історія педагогіки: [навчально-методичний посібник до самостійного вивчення дисциплін] / М.В. Елькін, М.М. Головкова, А.А. Коробченко. – Мелітополь: ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2009. – 204 с.
3. Шевченко Т.Г. – Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2010. – 352 с.

С. В. Шевченко, Н. М. Фалько

*Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького*

КРИТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ Т.Г. ШЕВЧЕНКА ТА ЙОГО МАЛЯРСЬКА СПАДЩИНА

Тарас Шевченко ... Кріпацький син, наділений поетичним генієм, талантом художника і мужністю борця... Завмирають серця сучасників під час читання прекрасних Шевченкових рядків, ятрить їхні душі трагічна поетова доля, захоплює нескореністю духу.

Художній хист прикинувся у Тараса Григоровича дуже рано – ще в дитинстві. Цей талант привів Шевченка до Академії художеств, рятував у найтяжчі хвилини життя од відчаю і розлуки. Поетична спадщина Кобзаря налічує понад 240 творів, а живописна – близько 1200 робіт (олійних картин, акварелей, сепій, офортів. Малюнків). Сама вже кількість цих творів свідчить, що малярству Тарас Григорович приділяв велику увагу. Однак за життя поета жоден його сучасник не мав повного уявлення про Шевченка як художника [2].

За півроку до смерті Шевченка, 2 вересня 1860 р., Рада Академії художеств присвоїла йому звання академіка гравюри. (Він уже не побачив диплома академіка). Проте на похороні ніхто не згадав про Тараса Григоровича як художника. Які ж причини цього? Мистецька спадщина Шевченка довгий час знаходилася у приватних колекціях і не була доступна широким масам. Люди, до яких потрапили роботи художника, часто не уявляли собі їхньої цінності. Недооцінка малярських творів Шевченка пояснюється ще й тим, що він писав не великі полотна (найбільше – “Катерина”), а твори малих розмірів. До того ж Шевченка був графіком, ніж живописцем. Цього не розуміли критики, вони недооцінювали графіку й були переконані, що обставини життя і поезія перешкодили Шевченкові стати великим живописцем [1].

Вчені провели величезну дослідницьку роботу. З творчого доробку Шевченка вилучено 257 робіт, які приписувалися йому помилково. 278 робіт не знайдено й досі.

Всі сучасні дослідники вважають, що “Катерина” є одним з перших творів критичного реалізму в живописі Шевченка. Звичайно, творча манера молодого художника ще не зовсім переборола академічні традиції. Це відчувається у занадто, може, яскравому колориті полотна, застиглих, ніби металевих, стрічках на голові дівчини, в переобтяженні деталями композиції. Та Шевченко був уже на шляху реалістичного зображення життя. У творі виражено любов і співчуття до простої людини, протест проти соціальної нерівності. Художник зобразив Катерину босою на тлі типового українського пейзажу: сільська околиця з безкраїм степом, курінь, біля якого сидить селянин-ложкар, віддалік височить козацька могила з вітряком. На вродливому обличчі юної Катерини – вираз глибокої образи, сорому і водночас покірності. Постать дівчини освітлена яскравим сонцем. На другому плані картини, затемненому, спокусник – офіцер на коні. Злодійкувато оглядаючись, він пришпорює коня, щоб швидше втекти. Як і в поемі, на картині краса дівчини протиставляється тяжкій її долі. Чарівна голівка опущена, аж ніби тремтять припухливі губи, очі заплакані, почервонілі од сліз, які Катерина ледь стримує. Дівчина повільно йде, низько схиливши голову, трохи підібравши запаску, щоб приховати від людей сою ганьбу. Російський радянський мистецтвознавець Олександр Сидоров пише: “... Живописна “Катерина” – дівчина, яка збирається стати матір’ю, – по-справжньому гарна, а рисунок її ніг, на що варто звернути увагу, – майже точно копіює ноги “Сікстинської мадонни” Рафеля, яку Шевченко, звісно ж, знав з багатьох гравюр. Йдеться, звичайно, не про запозичення, а про своєрідний діалог живописців, наповнення класичної рафаелівської композиції новим, сучасним Шевченкові й болючим для нього змістом” [3; 5].

Шевченко у 40-х роках зробив значний внесок і в розвиток художньої ілюстрації. Він створив чудові малюнки до повісті Гоголя “Тарас Бульба”, оповідання Г.Квітки-Основ’яненка “Знахар”, “Історії Суворова” М.Польового. у цей же час Шевченко починає вивчати техніку гравірування на металі, шукає нових способів, прийомів зображення [2; 3].

У 1843 році Тарас Григорович їде на Україну. Подорожує Чернігівщиною, Полтавщиною, Київщиною. Найбільшими живописними творами цього періоду є жанрові картини “Селянська родина” та “На пасіці”. У “Селянській родині” відчувається внутрішній перегук із “Святим сімейством”, лише сюжет перенесено на народний ґрунт. Біля убогої селянської хатини – молоде подружжя і дитини. Збоку – розбитий глечик. Біля ніг чоловіка – собака з насторожено піднятою мордою, ніби вслухається в розповідь. За хатою сидить дід у киреї. Людські постаті зображені природно, без позування. Відчувається, що стосунки між подружжям доброзичливі і лагідні. Надворі погоже надвечір’я. Промені сонця фарбують золотом стіну хати, полотняні сорочки героїв. І в самому повітрі ніби розлита благодать [5].

На Україні Шевченко багато працює над портретами. Якщо раніше він виконував їх переважно аквареллю, то тепер малює олівцем (Г.Лукомського, В.Закревського), олією (Г.Закревської, П.Закревського). Вперше вдається до малювання пером і тушшю (автопортрет 1843 р.). Під час подорожі по Україні Шевченко задумав серію “Живописная Украина” – альбом офортів, до якого він

тоді ж таки робив етюди з натури та ескізи. Митець хотів увічнити рідний край у малюнках, показати світові його красу, незвичайну історію, оригінальні звичаї. Для цього він звертається не до живопису, а до графіки, гінальні звичаї. Для цього він звертається не до живопису, а до графіки, зокрема до гравюри, якій найменше приділяли уваги в Академії мистецтв. Шевченко є вважав гравюри найдемократичнішим видом мистецтва, доступним народів, адже з однієї гравірувальної дошки можна зробити до 100 відбитків. “Живописную Україну” Шевченко задумав видавати технікою офорту. Розкриваючи задум серії, в одному з листів до Боденського він писав: “... я хочу рисовать нашу Україну... Я її нарисую в трьох книгах: в першій будуть види, чи то по красі своїй, чи по історії прикметні, а в другій теперішній людський бит, а в третій історію... В год буде виходить десять картин”. Та не вдалося митцеві здійснити свій задум. У 1844 році вийшло лише шість аркушів і на цьому видання припинилося. Хоч Товариство заохочення художників високо оцінило мистецькі якості “Живописної України”, задум видання видався йому надто демократичним. Тому воно відмовилось узяти на себе поширення хоча б сотні примірників, як просив Тарас Григорович [6].

Найвідоміший офорт “Дари в Чигирині” створено на історичну тему. У передпокої гетьманської світлиці зображено трьох послів сусідніх з Україною держав – Туреччини, Польщі й Росії – з дорогими подарунками, привезеними Б.Хмельницькому на варті біля входу до світлиці, де відбувається рада, стоять козаки. Під картиною рукою художника вигравіровано пояснювальний текст українською та французькою мовами: “Із Царяграда, із Варшави і Москви прибували послы з великими дарами єднать Богдана і народ український, уже вільний і сильний. Султан, окремо великого скарбу, прислав Богданові червоний оксамитовий жупан на горностаєвім хутрі, шталт княжой – порфири, булаву і шаблю, одначе рада (оприче славного лицаря Богуна) присудила єднать царя Московського”.

Офорт “Старости” зображує народний звичай сватання. Текст під ним розкриває зміст малюнка: “Покохавши літо чи то два, парубок з дівчиною, розпізнавши та уподобавши одне другого, парубок до дів чинного батька й матері посила старостів, людей добро мовних і на таку річ дотепних. Коли батько й мати поблагословлять, то дівчина, перев’язавши старостам рушники через плечі, подає зарученому своєму на тарілці або крамну, або самодільну хустку” [4; 5].

Поява серії “Живописная Украина” знаменувала становлення в українському образотворчому мистецтві нового напрямку – критичного реалізму. І в цьому – величезне значення цієї серії для розвитку української художньої культури.

У березні 1845 р. Шевченко закінчив Академію. Йому було надано офіційне звання вільного (невкласного) художника, Тарас одразу їде на Україну. Влітку, перебуваючи в селі Потік на Київщині, він намалював олівцем один з найкращих автопортретів, який подарував Н.Тарновській. Шевченко мав намір зайнятися викладацькою роботою. Восени 1846 р. він подає заявку на заміщення вакантної посади вчителя малювання в Київському університеті. Крім нього,

було ще три претенденти, один з них – академік. Перевагу дали Тарасові Григоровичу. У лютому 1847 р. міністерство народної освіти розпорядилося зарахувати його вчителем малювання “в виде опыта на один год”. Та не довелося Шевченкові попрацювати в університеті: 5 квітня 1847 р. його заарештували. «Определитъ рядовым в оренбургский отдельный корпус» - такий був вирок. Затверджуючи його, Микола I дописав: “Под строжайший надзор и с запрещением писать рисовать” [1; 5].

Через два місяця після арешту, 9 червня 1847 р., Шевченка було привезено в Оренбург, а звідти в Орськ. У листі до В. Рєпніної поет писав: “И при всем этом горе мне строжайше запрещено рисовать ... а здесь так много нового, киргизы так живописны, так оригинальны и наивны. Сами просятя под карандаш, и я одереваю, когда смотрю на них... А смотреть и не рисовать – это такая мука, которую поймет один только истинный художник”. Але не таким був Тарас Шевченко, щоб скоритися. У маленькій захаяльній книжечці він крадькома “мережив” вірші, а потім взявся і за малювання [1; 6].

Першим відомим малюнком Шевченка, зробленим на засланні, є автопортрет у солдатському одязі: сповнені глибокого суму і водночас непокірності очі, горда пряма постава. У березні 1848 р. поет одержав з України від А.Лизогуба скриньку з малярським приладдям, фарби й папір. Несказанну радість висловив Шевченко у листі до друга: “Не знаю, чи зраділа б так мала ненагодована дитина, побачивши матір свою, як я вчора, прийнявши дарунок твій щирый ...”

Перед визволенням Тарас Григорович мріяв зайнятися гравюрою. Це прагнення він мотивував двома обставинами. По-перше, тим, що в роки заслання не мав змоги систематично працювати як живописець і через це втратив набуті раніше вправність та майстерність. Навряд чи це відповідало дійсності, але таке висловлювання свідчить про глибоку самокритичність митця. По-друге. Гравюра, вважав Шевченко, – найкращий засіб широкого розповсюдження творів, мистецтва серед народу. У вересні 1860 р. Петербурзька Академія мистецтва надала йому звання академіка гравюри. Десятирічне заслання підірвало здоров'я Шевченка і на 47 році його життя обірвалося [3; 5].

Творчість Шевченка-художника займає особливе місце в розвитку українського образотворчого мистецтва. Вона поклала початок критичному реалізму, що визначив своїм завданням розкривати життя і побут простого люду, служити його інтересам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анісов В. Від підмайстра до академіка: Нарис про Шевченка-художника / В. Анісов, Є. Середа. – К., 1967.
2. Тарахан-Береза З. П. Шевченко – поет і художник / З.П. Тарахин-Береза. – К., 1985.
3. Тарас Шевченко. Живопис. Графіка. – К., 1986.
4. Музиченько С. Побратим великого Кобзаря / С. Музиченько // Вечірній Київ, - 1985.
5. Т.Г. Шевченко. Життя і творчість у портретах, ілюстраціях, документах. – К., 1977.
6. Тарас Шевченко. Альбом. – К., 1986.

РОЛЬ ТВОРЧОСТІ Т.Г.ШЕВЧЕНКА У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ І САМОСВІДОМОСТІ

Національна свідомість і самосвідомість – це те, чим повинен володіти кожен громадянин не тільки суверенної України, але й будь-якої іншої країни. Без духовного багатства, сконцентрованого в цих поняттях, унеможлиблюється повноцінність внутрішнього світу людини як громадянина. Слід зазначити, що надійним підґрунтям для успішного розвитку національної свідомості українців впродовж двох останніх століть була історична пам'ять, яка зберігає кожну сторінку життя, боротьби рідного народу за соціальні, культурно-освітні, політичні і національні права на всіх етапах його розвитку. Проте окрему роль в пробудженні національної свідомості та самосвідомості українців історія відвела Великому Кобзареві – Тарасу Григоровичу Шевченку. Він став виразником дум українського народу, співцем соціальної і національної свободи. Звернення до Т. Г.Шевченка завжди були актуальними для українського суспільства. Кожне покоління й донині відкриває для себе нові глибини його творчості, прагне об'єктивно осягнути її суть, збагнути філософію мислення поета. Однак особливої актуальності творчість Т. Г. Шевченка набула в наш час, у вік глобалізаційних культурних процесів, пошуків консолідуючих сил, лідера з національним стрижнем, здатним повести за собою націю.

Дослідженням національної самосвідомості займалися Г.Гуменюк, В.Довбищенко, Л.Кандиба, Г.Кловак, О.Ковальчук, М.Лисенко, Л.Могильницький, Я.Огульчанський, Ю.Руденко та ін. Багато робіт присвячено формуванню національної свідомості в учнів (М.Боришевський, О.Вовк, Ж.Гаврилук, Б.Копцюк, Л.Крамаренко, М.Красовицький, С.Литвин, Л.Манорик, Р.Осипець, С.Павх, Л.Проценко, А.Ращенко, В.Ткаченко, Т.Шалда та ін.) та соціологічному дослідженню національної самосвідомості студентської молоді (Ю.Васильєва, О.Голяка, Т.Зякун, Б.Поляруш, Т.Старченко, Н.Черниш та ін.).

З погляду дослідників, усвідомлення особистістю своєї належності до певного етносу, нації є основою виникнення етнічної, а на певних етапах розвитку спільноти чи суспільства – національної свідомості та самосвідомості.

Національна свідомість – це сукупність теоретичних, буденних, масових, елітних, власне національних і зарубіжних ідей, настанов, прагнень, культурних набутоків, які сприяють прогресивному розвитку нації в усіх сферах її функціонування. Національна свідомість – це універсум буття нації.

Національна самосвідомість – це сукупність поглядів, знань, оцінок, ідеалів, що відображають специфічний зміст, рівень і особливості уявлень представників національної спільноти про минуле, сучасне і майбутнє свого розвитку, про місце та призначення серед інших спільнот і характер взаємовідносин з ни-

ми. Національна самосвідомість відображає ступінь засвоєння елементів загальнонаціональної свідомості окремими представниками нації.

Національна свідомість і самосвідомість (у найширшому розумінні) – це осягнення людиною себе представником певного народу, носієм його культури, знавцем минулого і сучасного, діяльність якого спрямована у майбутнє. Надійним фундаментом, на якому успішно формується національна свідомість, є культурно-історична пам'ять та усвідомлення самого себе, свого «Я» [1, с. 313]. Таким чином, самосвідомість становить основу можливостей або свідомого ставлення до світу і людини взагалі. Національне усвідомлення - це раціональне, інтелектуальне прагнення завбачити перспективи життя народу в системі його самозбереження. Тому поняття української перспективи адекватне національній самосвідомості народу [7, с. 3]. Самосвідомість українського народу тривалий час зоставалася явищем проблематичним. Українська спільнота ідентифікувалася через спільну історичну долю, вікові звичаї, норми громадського життя та зв'язок з природним середовищем. Проте тривала відсутність державно-політичного забезпечення культури призвела до збіднення її повнокровного поступу. Соціо-нормативний рівень культури залишався витісненим вартостями чужих цивілізацій, за якими поставали ідеї та норми, неадекватні життю українського народу. Втрата національної школи, освіти, науки, професійних мистецьких набутоків, приглушила національну самосвідомість, постала загроза існування самого народу з його органічним екологічним середовищем. Саме поняття українська національна самосвідомість потрапило під дію кримінальної покари і стало небезпечним для кожного, хто свідомо, чи навіть стихійно міг його виявити. І лише за останні роки ми маємо право сказати вголос: " Ми українці! " Але сказати мало. Це усвідомлення своєї приналежності до української нації повинно зберігатися у глибинах душі і виховуватися з самого дитинства.

Метою статті є показати величезну роль творчості Т.Г. Шевченка в українському національному відродженні; становленні української національної свідомості та самосвідомості.

Поетична творчість Т.Г. Шевченка дала українському народові розуміння його долі, потреб і його завдань перед майбутнім - з погляду загальнолюдської історії і боротьби, загальнолюдських завоювань розуму і духу, з висоти найпередовіших ідеалів і уявлень свого часу. Давши людству краще з українського, він водночас дав "українцям краще із вселюдського" [4, с. 45].

Навіть при житті авторитет Шевченкового слова був високий не тільки завдяки його політичній вагомості, а ще й тому, що позбавлений права на власну історію і національну самосвідомість, український народ сприймав твори свого поета не лише як красне письменство, а й як фактор розвитку всього культурного життя в Україні.

Білоруський письменник М. Богданович у статті, написаній до сторіччя з дня народження поета, акцентує увагу на тому, що Шевченку судилася величезна роль стати символом культурної цінності цілого народу, уособленням усієї його духовної сутності [5]. Великий словотворець став символом чесності, правди і безстрашності, великої любові до людини. Вся творчість славетного Кобзаря зігріта гарячою любов'ю до Батьківщини, пройнята священною ненавистю

до ворогів і гнобителів народу. Його думи, його пісні, його полум'яний гнів, його боротьба за світлу долю трудового люду були думами, піснями, гнівом і боротьбою мільйонів.

Так, твори Т. Шевченка періоду «трьох літ» можна об'єднати в тематичний блок під назвою «Ідея національного пробудження в творчості Тараса Шевченка» [6]. Сюди входить «Заповіт», поеми: «Сон», «Єретик», «Кавказ», «Великий льох», «І мертвим, і живим», «Іржавець».

У цих творах геніальність Шевченка проявляється як пророка, проводиря нації, посланця неба. Народжений нацією у найкритичнішу хвилину її існування, взяв на себе весь тягар її драматичної долі, відповідальність за неї. Трагізм нації він переживав емоційно, зболено, пропускаючи крізь своє серце.

Заповітним прагненням Шевченка було бачити Україну державою. Він мріяв, щоб українці стали господарями на своїй землі, у власній державі, і над ними щоб не було ні своїх, ні чужих гнобителів, і під ними щоб не було пригноблених народів. Для Шевченка мати свою національну державу, навіть далеко від досконалої, усе є ліпше, ніж перебувати в чужій. Поет усім єством відчув рабське становище українців, сором національної неволі, ганьбу національної зради цілих поколінь. Найтяжче було усвідомлювати байдужість до неволі нації [3]. Із цих почуттів і народилася поема-містерія «Великий льох». Це поема про велику трагедію України - втрату нею державності, національної незалежності, національну несвідомість [2]. Причиною поневолення України, причиною втрати нею державності автор вважав негативні риси української ментальності: зрада, прислужництво, байдужість, роздвоєння душі, пасивність, рабська покора. А раби, як відомо, не здатні побудувати нове суспільство. Тому для автора не було головним завдання розкрити причини поневолення українського народу. З нашої точки зору, задум Шевченка полягав в іншому: через міфічні образи правдиво передати події минулого, через критичну їх оцінку пробудити національну свідомість і гідність поневоленого народу [2, с. 48]. Критичне ставлення Шевченка до історичних подій не знищувало, а оздоровлювало, допомагало нації усвідомити свою сутність та помилки.

Вважаємо, що трагічні епізоди історії не повинні повторитися. Хай це буде для кожного нового покоління уроком. Твір є пересторогою для нас. Актуальність його очевидна. І сьогодні ми п'ємо живу воду Шевченкових думок, набираємося з його творів мудрості, мужності і сили, почуття національної гідності.

Проведені нами дослідження дозволили визначити певні особливості розвитку національної свідомості та самосвідомості сучасного студентства.

Аналіз результатів опитування показав, що в більшості першокурсників сформувалися позитивні ціннісні орієнтації, які відображають їхнє ставлення до національних надбань народу. 76% опитаних щиро люблять своїх батьків, підтримують стосунки з рідними, наслідують родинно-побутові, релігійні традиції, є палкими патріотами рідного краю, турбуються про охорону рідного довкілля тощо. На запитання " Чи пишаєтесь ви тим, що ви українці? " - майже всі опитані студенти 3-5 курсів (98,7 %) відповіли " Так ". А студенти 1-2 курсів дали такі відповіді: "Так" - 51,5 % ("Україна є центром Європи", " Це рідна земля", "Добрі і щирі люди", "Нормальні люди", "Це моя Батьківщина", "Я тут виростила

і живу", "Ми українці"); " Не знаю" - 21,2 % (" В інших країнах нас вважають рабами", "З неповагою до нас ставляться"); 3,1 % - "Немає перед ким"; "Ні" - 18,2 %. 65,7% сенс свого життя вбачають у чесній праці, дружній сім'ї та вихованні дітей, в людському спілкуванні, дружбі, добрих стосунках з іншими людьми, в творчості, ствердженні в суспільстві ідеалів краси, добра злагоди. У своїх товаришів студенти найбільш цінують: доброту - 69,4%, справедливість - 58,3%, повагу до людей - 66%, ерудицію - 43,7%, доброту - 33,2%, гуманність - 37% та інші риси української ментальності. Більшості студентів властиве прагнення бачити Україну незалежною, заможною, демократичною державою – 88%. Не зважаючи на позитивне сприйняття студентами незалежності України, не поспішають докладати власні зусилля до її становлення. 86% – люблять українську мову і вільно володіють нею, а 63,5% прагнуть поглибити ці знання, щоб у майбутньому застосувати їх у своїй практичній діяльності. Значна частина опитаних ідентифікує себе з українським народом – 70,1%, усвідомлюють себе часткою нації й готові розділяти її долю. Студенти чітко розмежовують поняття «українець» і «хохол», вважаючи під останнім людиною інтелектуально обмежену, деградовану, без почуття національної і власної гідності – 33,1%. Деякі першокурсники виявили негативне ставлення до тих, хто залишає Україну, шукає кращої долі і кращих заробітків у сусідніх країнах, за океаном, наймається в чужій армії тощо – 53,1%. Свою позицію обґрунтовують тим, що доля України, її майбутнє вирішується не за кордоном, а наполегливою працею на рідній землі. 45,2% опитаних дотримуються українських народних звичаїв, обрядів, традицій і люблять українську класичну, народну та естрадну музику, художнє слово. 40,1% вважають українську мову й культуру світовим явищем, продуктом духовної творчості українського народу. 53,4% опитаних пов'язують свої плани на майбутнє з працею в сфері освіти.

Як бачимо, аналіз результатів дослідження показав, що в значній частині студентства уже сформовані характерні риси української національної свідомості та самосвідомості. Подальший їх розвиток буде залежати від вміння освітян, у вік інтенсивного науково-технічного прогресу та глобальної комп'ютеризації суспільства, які витіснили літературу на другий план, зацікавити, замотивувати молодь так, щоб художній твір та влучне слово Кобзаря стали для неї живильним джерелом.

Отже, впродовж двох століть з розгортанням боротьби українського народу за право мати свою державу, самостійно вирішувати свої проблеми формується цілий комплекс чинників соціально-економічного, культурно-освітнього, релігійного, політичного характеру, які безпосередньо впливають на формування національної свідомості і самосвідомості українського народу, у вирішення якого неабиякий внесок було зроблено Т. Г. Шевченком. Розвиток національної свідомості і самосвідомості визначає зрілість кожного народу, а його доведення до високо агрегованого стану, втіленого в творчості Т. Г. Шевченка, свідчить про його своєчасність і доречність. Вказане має більш ніж суттєве значення для сучасного стану України, що переживає важкі труднощі на шляху утвердження своєї самостійності, розбудови національної держави. Їх подолання неможливе без консолідації народу, усвідомлення й самоусвідомлення причетності кожно-

го жителя України до цього процесу, його громадянської позиції, зростання національної свідомості та самосвідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боришевський М. Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / Мирослав Боришевський. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с.
2. Вовк О. Містерія Т.Г. Шевченка «Великий льох» у контексті національної ідеї // Українська мова та література в середніх школах, ліцеях, гімназіях. – 2003. – № 4. – С. 44 – 50.
3. Кловак Г., Ткаченко В. Формування етнічної самосвідомості школярів - важлива проблема сучасної національної школи України // Учитель. – 2000. - № 1 – 3. – С. 38 – 40.
4. Могильницький Л. Національне питання в Україні і світі: історико-теоретичні аспекти / Л. Могильницький // Часопис української історії: Збірник наукових праць. – К., 2011. – Вип. 21. – С. 41- 45.
5. Огульчанський Я. Розвиток національної свідомості та гідності – запорука справжності духовного життя // Сучасність. – 2006. - № 10. – С. 79 - 93.
6. Ращенко А.В. Формування національної свідомості учнів у навчальних закладах // Теоретико-методичні основи виховання творчої особистості учнів в умовах позашкільних навчальних закладів. – К., 2006. – Ч. 1. – С. 135 – 170.
7. Руденко Ю. Концепція формування національної свідомості і самосвідомості особистості // Освіта. – 1998. – 4-11 листопада (№ 67). – С. 3.